

Aleksa Jovanović¹
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Transformativno učenje u romanu Hermana Hesea *Sidarta*

Apstrakt: U radu je predstavljena Mezirovljeva *teorija transformativnog učenja* i to kroz roman Hermana Hesea *Sidarta*. U okviru kvalitativne istraživačke paradigme, kao metod rada je izabrana analiza sadržaja zbog mogućnosti da se redukuje obilje kvalitativnih podataka koje roman nudi, da se pronađe smisao i da se identifikuju ključne pravilnosti. Jedan od pojmova koji se ispostavio kao važan je pojam *društvene uloge*. Takođe, važan uvid je postojanje dve grupe faza *transformacije perspektive*. Prva grupa je *kritički deo transformacije*, dok se druga odnosi na stvaranje nove uloge, odnosno *perspektive značenja*. Svi rezultati i zaključci u ovom radu su izvedeni na osnovu specifičnosti predmeta analize i nisu generalizacije.

Ključne reči: transformativno učenje, kritička refleksija, uloga, perspektive značenja.

Uvod

Centralno mesto u *teoriji transformativnog učenja* Džeka Mezirova zauzima *kritička refleksija*, za koju smatra da je najvažnija karakteristika učenja odraslih (Mezirow, 1981). Baš ta kritička refleksija nam omogućava da prepoznamo da li smo postali žrtva sopstvene biografije, a za to je osoba sposobna tek u kasnoj adolescenciji ili odraslom dobu. Biti žrtva sopstvene biografije znači posmatrati svoju prošlost kao determinišući faktor svoje sadašnjosti i svoje budućnosti (Kelly, 1955). Rečnikom teorije transformativnog učenja mogli bismo kazati da je prošlost ono što stvara našu (određenu) perspektivu značenja. I upravo tu nastaje problem. Nije prošlost to što determiniše perspektivu značenja, već naša interpretacija prošlosti. Trenutak u kom shvatimo da je naša prošlost naša interpretacija je trenutak započinjanja kritičke refleksije, procesa transformacije perspektive

---

¹ Aleksa Jovanović, diplomirani andragog, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, edukant na četvrtoj godini naprednog kursa iz konstruktivističke psihoterapije u Udruženju konstruktivista Srbije i psihoterapeut pod supervizijom.

i transformativnog učenja. Sidarta, glavni lik u romanu Hermana Hesea, kroz svoj život u romanu prolazi kroz razne faze koje odgovaraju momentima u transformaciji perspektive koje opisuje Mezirov. Ideja je da kroz ovaj rad, uz pomoć deset momenata transformacije perspektive koje predlaže Mezirov, pokušam da predstavim potpunu transformaciju perspektive glavnog lika Heseovog romana. Zasada ostaju otvorena pitanja da li u Sidartinoj transformaciji postoje svih deset Mezirovljevih koraka, da li oni nužno idu po predloženom redu i da li tih deset koraka obuhvataju sve aspekte transformacije perspektive. To su tri pitanja na koja ću u ovom radu pokušati da odgovorim i koja mogu da se podvedu pod jedno pitanje, a to je: *Da li se svi od deset momenata koji čine okosnicu transformacije perspektive u teoriji transformativnog učenja Džeka Mezirova prepoznaju u transformacijama glavnog lika istoimenog romana Hermana Hesea 'Sidarta', ako ne, koji se prepoznaju i kojim redosledom?*

Domeni transformativnog učenja

Da bismo bolje razumeli Mezirovljevu *teoriju učenja*, neophodno je poznavati osnove Habermasove *kritičke teorije društva* od koje je sam Mezirov pošao da bi razvio svoju *teoriju obrazovanja i učenja odraslih*. Mezirov (Mezirow, 2000, str. 8) navodi da nam je Habermas predstavio da postoje dva domena učenja koja imaju različitu svrhu. Prvo je *instrumentalno učenje*, koje je ciljem orijentisano i koje se dešava kroz rešavanje problema i zadataka, kao i otkrivanjem uzročno-posledičnih veza, a učenje *to do* i zasnovano je na empirijsko-analitičkim otkrićima. Sam Mezirov (Mezirow, 2000, str. 8) kaže da se kroz instrumentalno učenje uči kako kontrolisati i manipulirati okruženjem ili drugim ljudima kroz rešavanje problema sa ciljem poboljšanja performanse.

Drugi domen učenja je *komunikativno učenje*, koje se odnosi na učenje koje je u vezi sa razumevanjem perspektive i značenja drugih osoba kada su u komunikaciji sa nama. Najčešće se odnosi na komunikaciju u vezi sa osećanjima, vrednostima, idealima, moralnim odlukama, konceptima kao što su sloboda, pravda, ljubav itd.

Iako Habermas predlaže i treći domen učenja – *emancipatorno učenje*, Mezirov (2000, str. 10) redefiniše emancipatorno učenje u transformativni proces i smatra da je sadržano u instrumentalnom i komunikativnom učenju.

Kritička refleksija, kreiranje značenja i strukture značenja

Kritička refleksija zauzima centralno mesto u Mezirovljevom konceptu transformacije perspektive. Svest o tome zašto pridajemo određena značenja događajima, posebno našim društvenim ulogama i odnosima sa drugim ljudima, jeste verovatno najvažnija karakteristika učenja odraslih (Mezirow, 1981). Osoba tek u kasnoj adolescenciji ili odraslom dobu može da prepozna da je postala žrtva sopstvene biografije.² Sa ovom napomenom Mezirovljeva teorija transformativnog učenja postaje andragoška, iako ostaje nejasno šta je za Mezirova odrasla osoba. Da li postoji neka starosna granica, kao što bi bilo prirodno pretpostaviti ili je to, ipak, kako on sam sugeríše, a nigde eksplicitno ne napominje, osoba koja može da prepozna da je žrtva sopstvene biografije? Ono što znamo jeste da su učesnici u raznim studijama uglavnom odrasli između 17 i 70 godina (Mezirow, 2000, str. 289).

Stvoriti značenje znači stvoriti smisao od iskustva kroz interpretaciju. Kada se nakon toga ova interpretacija koristi za donošenje odluka ili delanje, tada stvaranje značenja postaje učenje (Mezirow, 1990, str. 1). Kada prethodno pomenuti domeni učenja uključuju reflektivni diskurs ili kritičku refleksiju, onda se dešava transformativno učenje. Učenje po Mezirovu se shvata kao proces korišćenja ranijeg tumačenja da bi se konstruisalo novo ili revidirano tumačenje značenja nečijeg iskustva, a sve to kao vodič za buduću akciju (Mezirow, 1990, str. 1).

Značenja koja se stvaraju formiraju *strukture značenja*. Strukture značenja deluju kao kulturološki definisani referentni okviri koji uključuju *šeme značenja* i *perspektive značenja*. Šeme značenja su manje komponente i sastoje se od specifičnih znanja, verovanja, vrednovanja i osećanja, pomoću kojih interpretiramo iskustvo (Taylor, 1998, str. 6). Uglavnom se odnose na svakodnevna očekivanja; očekujemo da hrana zadovolji našu glad, očekujemo da hodaњem možemo da smanjimo distancu od tačke A do tačke B ili očekujemo da Sunce izlazi na istoku, a zalazi na zapadu (Mezirow, 1990, str. 2). To su uobičajena, implicitna pravila za interpretaciju iskustva (Mezirow, 1990, str. 2). Promene u šemama značenja su redovne i česte (Taylor, 1998, str. 6). Perspektive značenja su opšti referentni okvir, pogled na svet ili lična paradigma koja uključuje teorije, propozicije, sisteme argumenata, šeme, ciljeve i verovanja višeg reda, i one nam obezbeđuju

² To znači da je potrebno da pojedinac razume da ne može da izabere događaje iz svoje prošlosti, događaje koji su se već odigrali i koji ga čine takvim kakav sada jeste, ali ono što takođe mora da razume jeste da može da utiče na svoju budućnost i kreira događaje koji dolaze i koji mogu da budu različiti od obrazaca iz prošlosti po kojima se ponašao. Čovek nije list na oluji koga vetar, uz pomoć nekih (ne)vidljivih i (ne)poznatih sila, nosi sa jednog mesta na drugo, od opasnosti do bezbednog prostora, i preti da će ga uništiti ili, možda ipak, sudbinski oduzeti na sigurno, daleko od oluje, već je čovek *agensno* biće, koje može da bira gde će ići, šta će raditi i kako će posmatrati svet.

kriterijume za procenjivanje i razlikovanje dobrog i lošeg, tačnog i pogrešnog, primerenog i neprimerenog (Taylor, 1998, str. 6). Ono je struktura psihokulturnih pretpostavki u okviru kojih se novo iskustvo asimiluje i/ili transformiše prethodnim iskustvom pojedinca (Mezirow, 1990, str. 2). Perspektive značenja se, uglavnom, nekritički stiču u toku detinjstva kroz proces socijalizacije i kulturne asimilacije, često kroz emocionalno obojene odnose u porodici, školi ili u vršnjačkoj grupi. One takođe mogu da budu rezultat *intencionalnog učenja*. Mezirow navodi primere za razlikovanje perspektiva značenja tako što kaže da su one one po čemu se jedan Francuz razlikuje od jednog Irca, i to bi bile one koju su stečene kroz asimilaciju, dok bi, recimo, razlika između Frojdovca i Marksiste ili pozitiviste i bihejvoriste bile neke koje su rezultat intencionalnog učenja (Mezirow, 1990, str. 3).

Može se reći da povezane srodne šeme značenja čine perspektivu značenja. Perspektive značenja obezbeđuju principe, za razliku od pravila, koja su data šemama značenja. Možda i ključni detalj za razumevanje definicije učenja koju je predložio Mezirow jeste Habermasova rečenica: *Pristup činjenicama se ostvaruje pomoću razumevanja značenja, a ne posmatranjem* (Habermas, prema Mezirow, 1981, str. 5). Što znači da je posmatranje fenomena, događaja ili bilo čega drugog što možemo da opažamo zapravo prvi korak u *pristupanju činjenicama*. Drugi, i najvažniji korak bio bi osmišljavanje značenja za ono što opažamo. Opažaje spoljašnjeg sveta i *objektivne činjenice* provlačimo kroz sopstveni sistem verovanja, vrednovanja, stavova, obrazaca mišljenja, moralnih vrednosti itd. Svi ti sistemi su skup svih naših prethodnih iskustava, koja su, opet, u velikoj meri uslovljena sredinom i kulturom (država, nacija, vera, boja kože, porodica, grad, selo, najmlađi/najstariji sibling itd.) u kojoj smo odrastali i na taj način im pridajemo određeno značenje i od njih pravimo *subjektivne činjenice*.

Transformacija perspektive

U odraslom dobu čovek preispituje svoje pretpostavke stečene u detinjstvu koje, često, mogu da tom pojedincu daju sliku o svetu koja će, u manjoj ili većoj meri, otežati njegovo optimalno funkcionisanje u istom. Naše šeme značenja se mogu promeniti ako se nakon refleksije pronađu anomalije u njima. Anomalije bi bile pretpostavke koje, jednostavno, tom pojedincu nisu funkcionalne u osmišljavanju sveta oko sebe.

Kao što je ranije pomenuto, novo iskustvo nalazi svoje mesto u perspektivi značenja kroz interpretaciju pomoću prethodnog iskustva. Tako da, kada pojedinac dođe u kontakt sa novim iskustvom, ono ili ojača strukturu u kojoj je našlo

svoje mesto ili lagano širi granice te strukture u zavisnosti i od nivoa podudaranja. Sa druge strane, ukoliko je nivo podudaranja nizak ili se novo iskustvo drastično razlikuje od perspektive značenja, mogu da se dogode dve stvari, ili da iskustvo bude u potpunosti odbačeno, ili da se perspektiva značenja transformiše tako da može da primi novo iskustvo. Transformisana perspektiva značenja je, zapravo, nastanak nove strukture značenja (Taylor, 1998, str. 6–7).

Prema Mezirovu, dinamika transformacije perspektive sastoji se od deset faza. Do prepoznavanja tih faza Mezirov je došao pomoću nacionalne studije o ženama koje su ponovo upisivale koledže nakon dužeg odsustva iz sistema formalnog obrazovanja. Studija se sastojala iz dubinskih intervjuja, a uzorak su činile 83 žene. Faze su sledeće:

1. Dilema dezorijentacije – bilo koji spoljni faktor koji utiče da se uzdrma *status quo*, to najčešće može biti neki traumatičan događaj, smrt bližnjeg, razvod, odvajanje, nezaposlenost itd. ili čak neka pesma, diskusija ili knjiga.
2. Samoispitivanje koje uključuje osećaje straha, besa, krivice ili stida.
3. Kritičko procenjivanje pretpostavki odnosi se na lično usvojene pretpostavke koje su u vezi sa ulogom i doživljajem otuđenja u odnosu na tradicionalna društvena očekivanja.
4. Dovođenje u vezu sopstvenog nezadovoljstva sa sličnim doživljajima drugih ili sa opštim temama; prepoznavanje da je naš problem zajednički, a ne samo privatn.
5. Istraživanje mogućnosti za nove uloge, odnose i delanja.
6. Planiranje toka akcije.
7. Usvajanje znanja i veština za sprovođenje svog plana.
8. Privremeno isprobavanje novih uloga; početni naponi u odigravanju novih uloga i procenjivanje povratne informacije³.
9. Izgradnja kompetencije i samopouzdanja u odigravanju novih uloga.
10. Reintegracija u društvo na bazi uslova diktiranih novom perspektivom. (Mezirow, 2000, str. 22)

Navedene faze transformativnog učenja su primenjene na analizu romana *Sidarta* kako bih odgovorio na postavljeno istraživačko pitanje.

---

³ eng. *feedback*

Metodološki okvir istraživanja i struktura rada

U ovom radu sam pristupio analizi podataka kombinujući deduktivni i induktivni pristup, a kao metod istraživanja primenio sam analizu sadržaja. Za analizu teksta kao kategorije predvideo sam već postojeće faze transformacije perspektive iz teorije transformativnog učenja Džeka Mezirova, sa druge strane, ostao sam otvoren za specifičnosti na koje bih naišao u tekstu. Indikatori koji su mi u romanu ukazivali na faze transformacije perspektive objašnjeni su dole, a brojevi ispred označavaju odgovorajući momenat u transformaciji perspektive prema Mezirovu:

1. Postavljanje pitanja sebi, iskazi koji dovode u pitanje prethodnu ulogu.
2. Iskazi koji ukazuju na pojavljivanje emocija kao što su strah, krivica, stid i ljutnja.
3. Iskazi i rečenice koje ukazuju na udaljavanje od aktuelne društvene uloge i argumentima dovesti u pitanje ispravnost te uloge.
4. Rečenice i iskazi, reflektovanje o problemu i pokušaj identifikacije sa drugim osobama ili sličnim situacijama iz sopstvenog iskustva.
5. Opisi Sidartinih pokušaja da se opredeli za novu ulogu.
6. Rečenice koje ukazuju na početak pravljenja plana, usvajanje i izvođenje nove uloge.
7. Iskazi koji ukazuju da je Sidarta savladao nova znanja i da je spreman da proba.
8. Rečenice u kojima Sidarta prvi put radi stvari koje se očekuju od nove društvene uloge i reflektovanje na istu.
9. Opisi koji sadrže iskaze da je Sidarta postao dobar u onome što radi, bilo da su opisi naratora, Sidarte ili trećeg lica.
10. Potpuno uvažavanje Sidarte, posmatranog kroz novu ulogu, od naratora, Sidarte ili trećeg lica.

Takođe mi je bilo neophodno da prepoznam perspektive značenja u romanu i za to sam koristio Tejlorovu definiciju perspektiva značenja: „Perspektive značenja su opšti referentni okvir, pogled na svet ili lična paradigma koja uključuje teorije, propozicije, sisteme argumenata, šeme, ciljeva i verovanja višeg reda i one nam obezbeđuju kriterijume za procenjivanje i razlikovanje dobrog i lošeg, tačnog i pogrešnog, primerenog i neprimerenog” (Taylor, 1998, str. 6).

Rad se sastoji iz dva dela. U prvom delu rada sam nastojao da identifikujem perspektive značenja koje su postojale kod Sidarte. To sam uspeo tako što sam za jedinice analize uzeo teme koje se ponavljaju, i baš te jedinice analize (cilj, pogled na svet, verovanja) sam prepoznao u Tejlorovoj definiciji perspektiva značenja (Taylor, 1998, str. 6). Za identifikaciju sam prvenstveno uzeo u obzir

Sidartine ciljeve, koji su se menjali kroz roman, kao osnovni kriterijum po kojem sam razlikovao perspektive značenja. Da bih što preciznije objasnio perspektivu značenja, gde je bilo moguće, opisao sam pogled na svet, verovanja i kriterijume. Sidarta u romanu prolazi kroz četiri perspektive značenja i, radi lakšeg čitanja, dao sam imena tim perspektivama značenja – *Sin bramana*, *Samana*, *Svetovni život i Sansara*. U drugom delu rada predstavio sam proces transformacija perspektive kombinovanjem deduktivnog i induktivnog pristupa. Deduktivnog, kroz unapred pripremljene kategorije za kodiranje, koje su deset momenata u transformaciji perspektive, i induktivnog pristupa, koji se u ovom radu ogleda u korekciji tih deset momenata.

Perspektive značenja u romanu Sidarta

Perspektiva značenja SIN BRAMANA

Roman počinje opisom Sidarte, sina uglednog bramana. Sidarta je opisan u superlativima, kao *prelepi sin bramana*, *mladi soko* (Hese, 1975, str. 9), kao napredni učenik i veliki potencijal za dobrog bramana:

Radost bi zaigrala u srcu njegovog oca zbog sina sklonog učenju, žednog znanja, kad bi video da on izrasta u velikog mudraca i sveštenika, u velikana među bramanima. (Hese, 1975, str. 9)

Bio je voljen od svih *svi su voleli Sidartu*, *svima je on bio radost*, *svima uživanje* (Hese, 1975, str. 10). Dakle, može se reći da je Sidarta bio u udobnoj poziciji, posebno ako se zna da je rođenjem pripadao kasti bramana, koja je bila kasta na vrhu društvene lestvice u drevnoj Indiji, bio je mlad, zgodan, napredan, poštovan i voljen. Svoja znanja je stekao iz učenja starih bramana i stihova *Rig-vede*. Iz kasnijih pitanja koje Sidarta postavlja sebi, može se reći da je njegov pogled na svet bio religijski, a kriterijumi za vrednovanje su proizilazili iz religijskog pogleda na svet:

Osobite su bile žrtve i prizivanje bogova – ali zar je to bilo sve? [...] I kako su stvari stajale sa bogovima? Da li je zbilja Prajapati stvorio svet? (Hese, 1975, str. 11)

Iako priča počinje sa Sidartom, koji već ima dezorijentacionu dilemu, zna se da je pripreman za bramana. Stoga se može pretpostaviti da je do trenutka

razvijanja kritičke refleksije i početka knjige njegov životni cilj bio da postane dobar braman i da na taj način dokuči najdublje znanje i pronikne u sopstveno ja.

Perspektiva značenja SAMANA

Druga Sidartina perspektiva značenja u romanu se pojavljuje kada glavni junak odlazi kod samana. Kao samana, Sidarta je očekivao da će meditacijama i znanjima koja stekne uništiti sopstvo. Kasnije se kroz Sidartin razgovor sa Govindom u vezi sa najstarijim samanom (učiteljem) može pretpostaviti da je Sidartin krajnji cilj postizanje nirvane:

O, Govindo, čini mi se da od svih samana koliko ih ima, možda nijedan, ni jedan jedini neće dostići nirvanu. Nalazimo utehe, nalazimo zanos, učimo se veštinama kojima se zavaravamo. Ali, ono suštastveno, put svih puteva – taj put ne nalazimo. (Hese, 1975, str. 23)

Ali, zbog pogleda na svet koji Sidarta u ovoj fazi ima, ipak ću za cilj uzeti uništavanje sopstva koje za krajnju posledicu ima pronalaženje unutrašnjeg mira:

Sidarta je pred sobom imao samo jedan jedini cilj: da u njemu sve bude prazno, bez žeđi, bez želja, bez snova, bez radosti i tuge. Da odumre i da više ne bude ja, da opustela srca nađe mir, da u mislima, u nebiću bude otvoren čudima – to je bio njegov cilj. (Hese, 1975, str. 19)

Život je posmatrao kao patnju. Nije imao ništa od predmeta u svom posedu. Hranio se tek toliko da preživi. Prezirao je sve svetovno. Smatrao je, kao i svaki samana, da sve svetovno nije dostojno njegovog pogleda i da su stvari/koncepti kao što su trgovina, lekarska briga i ljubav zapravo samo obmana i privid sreće i lepote:

...i sve to nije bilo dostojno njegovog pogleda, sve je bilo lažno, sve je zaudaralo, vonjalo na laž, sve je bila samo obmana uma, varka sreće i lepote, sve samo prikrivena trulež. Gorak je bio ukus sveta. Život je bio patnja. (Hese, 1975, str. 18)

Perspektiva značenja SVETOVNI ŽIVOT

Nakon što je bio među samanama, Sidarta je pošao da posluša učenje Bude. Kratko se tamo zadržao i pri tome nije bio promenio svoj cilj/perspektivu, tako

da se za taj period ne može reći da je bilo promene perspektive značenja. Iako se u ovom periodu Sidartinog života može učiniti da su mu ciljevi različiti i da se brzo menjaju, zapravo se svi oni mogu svesti pod jedan cilj, a to je da upozna sebe i svetovni život i da u njemu i sebi uživa:

Trebalo je da doživi sam sebe. Zacelo, znao je on odavno da je njegovo ropstvo atman, sazdana od iste večne biti kao braman. [...] Oh – pomisli udahnuvši duboko – odsada više neću dozvoliti da mi Sidarta utekne! (Hese, 1975, str. 49)

Nakon što je napustio samane, njegov pogled na svet je postao oslobođen, želeo je da svet posmatra jednostavno, kao dete, bez pokušaja da pronikne u suštinu stvari:

Njegov oslobođeni pogled je sad boravio s ove strane pojavnog sveta, uočio je i spoznao prljavi svet, poželevši da u njemu nađe sebi dom, više nije tragao za suštastvom, nije težio za vanzemaljskim ciljem. (Hese, 1975, str. 47)

Da bi sve to uspeo, morao je da počne da živi kao ljudi „u gradu”, što je podrazumevalo da pronađe posao i počne da zarađuje. Prvi zadatak koji sebi postavlja jeste da od Kamale, konkubine koju je upoznao pri dolasku u grad, uči o ljubavi:

...molio bih te da mi budeš prijateljica i učiteljica, jer ja ništa ne znam o veštini u kojoj si ti majstor, kako onda ne bih ostvario i zadatak koji sam sebi juče postavio: da budem tvoj prijatelj i da naučim od tebe slasti ljubavi. (Hese, 1975, str. 55)

Paralelno sa učenjem ljubavi želeo je da upozna ljude i životni stil ljudi u gradu:

U svemu ostalom Sidartino interesovanje i radoznalost bili su usmereni samo na ljude, jer su njihovi poslovi, zanati, brige, radosti i ludosti ranije bili tuđi i daleki koliko i Mesec. (Hese, 1975, str. 55)

Zanimljivo je da Sidarta u trenutku kada počne „istinski da učestvuje” u svetovnom životu doživljava dilemu dezorijentacije, a sve do tog trenutka on taj stil života ne doživljava kao svoj:

Sidarta je već dugo živeo životom sveta, životom naslade, a da ipak nije istinski učestvovao u njemu. Ponovo su se u njemu probudila čula ugušivana onih žarkih godina provedenih kod samana, okusio je izobilje, okusio je sladostrasna uživanja i moć, ali, uprkos svemu, u srcu je dugo i dalje ostao samana. (Hese, 1975, str. 71)

I posao kojim se bavi doživljava potpuno instrumentalno:

Njegova duša odista nije bila sklona trgovini. Poslovi su mu dobrodošli da donese novac za Kamalu, a donosili su mu mnogo više nego što mu je trebalo. (Hese, 1975, str. 71)

Tako da se do trenutka dok potpuno ne uroni u svetovni način života on i dalje svet posmatra kao i ranije, kao samana, i ljude procenjuje na osnovu nekih ranije naučenih kriterijuma, što može da se vidi iz pomalo potcenjivačkog naziva koji je dao ljudima koji na svet ne gledaju kao i on. Zanimljiv je izbor reči koji Hese koristi u trenutku kada Sidarta uranja skroz u svetovni život. On kaže da je Sidarta počeo da *robuje* svetu, na taj način Sidarta je postao žrtva svoje biografije, svog dotadašnjeg ponašanja, i to je njemu, Sidarti, poziv za kritičku refleksiju:

Počeo je da robuje svetu, odao se nasladi, pohoti, otupelosti i, naposljetku, još i poroku koji je – smatrajući ga najbudalastijim od svih – oduvek najviše prezirao i ismevao – gramzivosti. Postao je rob stremljenja za posedom i bogatstvom, i to više nisu za njega bile igre i tričarije, već okov i teret. (Hese, 1975, str. 74)

Perspektiva značenja SPLAVAR

Nakon svoje epizode u svetovnom životu, Sidarta kreće nazad u šumu i nabasava na reku koju je ranije na svom putu prešao i odlučuje da na njoj nastavi da živi sa mudrim Vasudevom, splavarem na toj reci, i cilj mu postaje da uči od njega i od reke, i da i sam postane splavar i da se skrasi:

Hoću da ostanem na toj reci, pomisli Sidarta, [...] (Hese, 1975, str. 93).

Sidarta je nastavio da živi skromno, hranio se uglavnom hlebom, vodom, bananama i pirinčem. Od reke je naučio da sluša, a od Vasudeve je naučio da opslužuje čamac:

Sidarta je ostao kod splavara i naučio da opslužuje čamac, a kad nije imao posla sa splavom, obrađivao je sa Vasudevom pirinčano polje, skupljao suvarke, brao plodove sa stabala banana. Naučio je da delje vesla, da popravlja čamac, da plete korpe, radujući se svemu što bi naučio, a dani i meseci prolazili su mu u letu. Ali, više no što je to Vasudeva mogao, poučavala ga je reka. Od nje je neprestano učio. Pre svega je naučio od nje veštinu slušanja, da osluškuje smirena srca, strpljive, otvorene duše, bez strasti, bez želje, bez suda i mišljenja. (Hese, 1975, str. 97)

Umnogome je život na reci podsećao na Sidartin život pre svetovnog života. Postali su cenjeni i pročula se priča da na splavu žive mudraci i ljudi su kod njih dolazili da bi razgovarali. Putnici su im se poveravali i tražili savete od njih:

Događalo se i to da dođu radoznalci koji su čuli da na tom splavu žive dva mudraca, ili čarobnjaka, ili sveca. (Hese, 1975, str. 99)

Transformacije perspektive

Koristeći deset faza transformacije perspektive značenja prema Mezirovu, u ovom poglavlju ću objasniti na koji način dolazi do transformacije perspektive kod Sidarte. S obzirom na to da kombinujem deduktivni i induktivni pristup, ostajao sam otvoren za specifičnosti na koje sam naišao u tekstu. Da bi razumevanje ovog rada bilo lakše, neophodno je definisati pojmove sa kojima sam se susreo i koje ću koristiti u radu. Mezirov pominje osećaje straha, besa, krivice, stida i uloge, stoga je bilo neophodno da te pojmove definišem.

Da bih nastavio dalje, a da bi se razumeo ovaj rad, neophodno je razjasniti kako je najbolje shvatiti ulogu. Iskoristio sam sociološku definiciju društvene uloge, za koju smatram da je najprikladnija jer je reč o odnosu pojedinca sa okolinom, kao što je to slučaj i sa definicijama nekih od emocija koje smo naveli gore. Za Darendorfa su društvene uloge važnije od društvenih položaja i one predstavljaju zahteve koje društvo postavlja nosiocima društvenog položaja, dok društveni položaj označava određeno mesto u polju društvenih odnosa koje pojedinac zauzima. Društvene uloge su, dakle, skupovi očekivanja upravljani na nosioce položaja u datom društvu (Bogdanović, Mimica, 2007, str. 637–638).

Prva transformacija perspektive: Sin bramana – Samana

Prva faza

Počinje kao sin bramana. Prva *dilema dezorijentacije* je događaj ili misao koja izaziva dilemu dezorijentacije, značenje koje pridaš nekom događaju:

Sidarta je u sebi počeo da pothranjuje nezadovoljstvo. Da oseća da ga ljubav oca, ljubav majke, pa i ljubav njegovog prijatelja Govinde neće uvek i za sva vremena usrećiti, utoliti, zasititi i zadovoljiti. (Hese, 1975, str. 11)

Dilema dezorijentacije se javlja u Sidarti kao posledica sopstvenog preispitivanja o religiji i svojoj poziciji u toj religiji, a ne kao uticaj nekog spoljnog faktora, odnosno traumatičnog događaja kao što Mezirov pretpostavlja:

I gde je boravio (Atman prim. aut.), gde je kucalo njegovo večno srce, gde drugde doli u sopstvenom ja, u onome najdubljem, u nerazrušivom, koje svakako nosi u sebi. Ali, gde je bilo to ja, to najunutarnnije, poslednje? (Hese, 1975, str. 12)

Veoma teško je razlučiti koji su to faktori koji su spoljašnji, a koji su neki drugi (ovde bi verovatno bilo ispravno pretpostaviti da su ti neki drugi faktori unutrašnji faktori, jer je u duhu srpskog jezika opozit spoljašnjem unutrašnje) unutrašnji. Da bi nešto spolja moglo da utiče na nas, ili u ovom slučaju na Sidartu, neophodno je da to nešto prvo primetimo, pa primimo, i na kraju da mu damo određeno značenje. U trenutku kada tome nečemu dajemo značenje, mi smo to nešto što smo primetili spolja provukli kroz naše kriterijume za procenjivanje i razlikovanje dobrog i lošeg, tačnog i pogrešnog, primerenog i neprimerenog... Te kriterijume obezbeđuje naš pogled na svet ili lična paradigma koja uključuje teorije, propozicije, sisteme argumenata, šeme ciljeva i verovanja višeg reda, a upravo tako Tejlor (Taylor, 1998, str. 6) definiše perspektive značenja. To ništa ne bi bilo čudno da svako reaguje isto na isti događaj – na razvod, na smrt bližnje osobe ili na rođenje deteta. To automatski nameće pitanje da li ovakvi događaji sami po sebi izazivaju dilemu dezorijentacije ili je neophodno da osoba prida tim događajima značenje takvo da oni izazovu dilemu dezorijentacije. Ova dilema je prvi od dva razloga zbog kojih smatram da faktori koji mogu da utiču na pojavu dileme dezorijentacije ne treba da se nazivaju spoljašnjim niti unutrašnjim faktorima, dok bi drugi razlog bio da nas tvrdnja da neki spoljašnji faktori izazivaju dilemu dezorijentacije ograničava i isključuje mogućnost da je neki drugi faktori izazivaju.

Druga faza

Pitanja koja sebi Sidarta počinje da postavlja ukazuje na to da je ušao u drugu fazu transformacije perspektive:

Sveta pranja su bila dobra, ali ona su bila samo voda, nisu mogla da speru greh, nisu lečila žeđ duha, nisu mogla da razreše pritisak u srcu. Osobite su bile žrtve i prizivanje bogova – ali zar je to bilo sve? (Hese, 1975, str. 11)

Ovom prilikom, prilikom prve transformacije (iz uloge sina bramana u samanu), postoje jasna Sidartina preispitivanja u kojima preovlađuje određeni ton i iz kog se može naslutiti određeno emocionalno stanje, ali bi svako zaključivanje o tome kako se Sidarta oseća bilo neoprezno pripisivanje emocija. Sa druge strane, možemo iskoristiti konstruktivističko razumevanje emocija i pretpostaviti da Sidarta dovodi u pitanje svoju sržnu ulogu, i možemo reći da on oseća krivicu zbog toga a takođe i strah usled iznenadne i opsežne promene jednog dela sržne strukture koji je u vezi sa sržnom ulogom. Isto tako možemo reći da oseća ljutnju usled invalidacija svojih hipoteza u vezi sa ulogom bramana, a tome je prethodilo osećanje stida koje se javlja jer nije ispunio očeva očekivanja.

Treća faza

Sidarta počinje da se udaljava od uloge sina bramana i pitanja koja su postojala u prethodnoj fazi sada počinju da dobijaju odgovore. Ovde on počinje sa rezonovanjem i pronalaženjem argumenata i razloga zašto uloga u kojoj je trenutno više nije dobra:

...ali, da li je on (njegov otac), koji je toliko znao, živio u blaženstvu, da li je imao svoj mir, zar nije i on bio jedan od onih koji traže, a ne mogu da utole žeđ? (Hese, 1975, str. 13)

Pitanja koja Sidarta postavlja sebi jasno ukazuju na kritičko procenjivanje lično usvojenih pretpostavki koje su zasnovane na tradicionalnim očekivanjima od trenutne Sidartine uloge. Sidarta dovodi u pitanje svoj cilj i očekivanja od uloge sina bramana – da će postati dobar barman, da će na taj način dokučiti najdublje znanje i da će živeti u Atmanu. On primećuje da takvi bramani ne postoje i samim tim dovodi u pitanje celu ulogu, jer postati dobar braman ne vodi nužno ka saznavanju suštinskog ja:

Ali, gde su bili bramani, gde sveštenici, gde mudraci ili pokajnici, kojima je uspelo ne samo da dokuče to najdublje

znanje već i da u njemu žive? [...] Njegov otac je izazivao divljenje, ponašanje mu je bilo uzdržano i plemenito, njegov život u znaku čistote, njegova reč bila je mudra, iza njegovog čela rojile su se tanane i uzvišene misli – ali, da li je on, koji je toliko znao, živio u blaženstvu, da li je imao svoj mir, zar nije i on bio jedan od onih koji traže, a ne mogu da utole žeđ? (Hese, 1975, str. 13)

Pitanje koje se ovde nameće je da li je u ovoj fazi isključeno učestvovanje emocija, tj. da li Sidarta nešto oseća kada dovodi u pitanje svoju ulogu i tradicionalna očekivanja od iste. Posmatrano iz vizure *psihologije ličnih konstrukata* svako dovođenje u pitanje sopstvene uloge i svest o odstupanju od tuđih očekivanja uključuje osećanja stida i krivice. Takođe, Hese dalje piše da su upravo pitanja iz prethodnog citata Sidartina patnja:

Taj praiskonski izvor je trebalo naći u sebi, prisvojiti ga! Sve drugo je bilo samo traženje, zaobilazni put, lutanje. To su bile Sidartine misli, to je bila njegova žeđ, to je bila njegova patnja. (Hese, 1975, str. 13)

Sve to navodi na zaključak o isprepletanosti druge i treće faze u hronološkom kontekstu.

Četvrta faza

U transformaciji iz sina bramana u samanu ne postoje elementi koji ukazuju na postojanje ove faze. Ova faza je sama po sebi sporna, i nameće pitanje da li je nužna ili važi samo za učenje u grupi. Ukoliko je prepoznavanje da problem nije samo privatan, postavlja se pitanje da li je nužno imati kontakt sa osobama koje su imale sličan ili isti problem ili je dovoljno zamisliti neki primer ili hipotetičku situaciju u kojoj je još neko u sličnom problemu. Polazeći iz lične pozicije, mogu da tvrdim da identifikacija nije nužna, bar ne na konkretnom nivou. Dovoljno je reći – postoje nezadovoljni ljudi, kao što sam i ja nezadovoljan, oni nešto rade po tom pitanju, mogu i ja.

Peta faza

Sidarta je novu ulogu pronašao sasvim slučajno, u trenutku kada su ispornici prolazili kroz njegov grad. Tada je i doneo odluku u vezi sa svojom novom ulogom:

Jednom su samane prolazili kroz Sidartin grad, isposnici hodočasnici, tri usahla, ugasnula čoveka, ni stari ni mladi, prašnjavih i krvavih pleća, gotovo nagi, sprženi od sunca, okruženi osamom, puni zazora i odbojnosti prema svetu, tuđinci i olinjali šakali u ljudskom carstvu. Njihovim tragom provejavao je vreli dah prigušivane strasti, razorne službe nemilosrdnog uništavanja svoga bića. Uveče, nakon časa meditacije, Sidarta reče Govindi:

– Sutra u rano jutro, prijatelju moj, Sidarta odlazi samana-ma. Postaće samana. (Hese, 1975, str. 14)

Sidarta je izabrao za sebe nov život, život samane. On se nadao da na taj način, ulaženjem u ulogu⁴ samane i kroz one perspektive koje ta uloga pruža i delanja koja ta uloga omogućava može da dobije odgovore na pitanja koja je sebi postavio u prvoj fazi (u fazi dezorijentacione dileme). Sidarta je ideju za novu ulogu dobio kada je video trojicu samana koji su prolazili kroz njegov grad.

Šesta faza

Sidartina ideja je da ode kod samana i od najboljih među njima uči veštine samana i stekne znanja potrebna za ispunjenje svog cilja:

Poučavan od najstarijeg samane, Sidarta je vežbao uništenje svoga sopstva, vežbao se u meditaciji prema novim samanskim pravilima. [...] Sidarta je pred sobom imao samo jedan jedini cilj: da u njemu sve bude prazno, bez žeđi, bez želja, bez snova, bez radosti i tuge. [...] Kada budem sve savladao i umro, kad se svaka požuda i svaki nagon u mome srcu stišaju, razbudiće se ono poslednje, najdublja bit, ono što više nije ja, već velika tajna. (Hese, 1975, str. 19)

Da bi došao u priliku da može da započne sam proces učenja, neophodno mu je bilo da dobije dozvolu svoga oca:

– S tvojim dopuštenjem, oče moj, došao sam da ti kažem da želim sutra da napustim tvoju kuću i da odem među isposnike. Moja je želja da postanem samana. Neka se moj otac tome ne protivi. (Hese, 1975, str. 19)

---

⁴ društvena uloga

Bilo mi je bitno da ovo pomenem jer je dobar primer za razdvajanje dva procesa, u ovoj situaciji hronološki razdvojena, a podjednako bitna za šestu fazu, odnosno planiranje toka akcije. Tu treba odvojiti *planiranje toka samog procesa učenja* i planiranje onoga što bih nazvao *planiranje pripreme za učenje* (tehnički deo procesa učenja), a odnosi se na prepreke na koje možemo naići pre samog započinjanja procesa, a koje možemo predvideti. U ovom slučaju to je dozvola Sidartinog oca.

Sedma faza

Odnosi se na znanje i veštine koje Sidarta stiče kod samana. Vrlo brzo je učio:

Poučavan od najstarijeg samane, Sidarta je vežbao uništenje svoga sopstva, vežbao je meditaciju prema novim samanskim pravilima. (Hese, 1975, str. 19)

Osma faza

Dobro se snalazi u novoj ulozi, ispunjava svoja očekivanja i to doživljava kao pozitivnu povratnu informaciju:

Umrtnjavao svoja čula, ništio svoje uspomene, izmigoljivši se iz svoga ja prelazio bi u hiljade tuđih oblića, bio je životinja, bio je strvina, bio je kamen, bio je drvo, bio je voda i, probudivši se, svaki put je opet nalazio sebe, na svetlosti sunca ili meseca ponovo bi postao ja, okrećući se u kružnom toku života, osetio bi žeđ i, savladavši je, ponovo našao neutoljenu. (Hese, 1975, str. 19)

To isto prepoznaje i njegov prijatelj Govinda:

Učili smo i dalje učimo. Ti ćeš biti veliki samana, Sidarta. Brzo si savladao svaku vežbu, mnogo puta zadivio stare samane. Jednom ćeš postati svetac, o Sidarta. (Hese, 1975, str. 21)

Deveta faza

Vrlo dobro se osećao u novoj ulozi:

Sidarta je naučio mnogo kod samana, naučio je da ide mnogim putevima koji su ga odvajali od njegovog ja. (Hese, 1975, str. 20)

Deseta faza

Sama činjenica da je Sidarta ostao sa svojim prijateljem Govindom kod samana tri godine govori o uspešnom sprovođenju nove uloge. Ipak, ne može se govoriti o reintegraciji u društvo, zato što reintegracija podrazumeva prethodnu izopštenost. Stoga ostaje nejasno da li Mezirov podrazumeva da je osoba koja je u procesu transformacije perspektive fizički odvojena od društva u kom je postojala pre ulaska u proces transformacije ili jednostavno pretpostavlja da se osoba koja je u procesu nalazi u nekoj vrsti društveno mentalnog limba – iako fizički prisutna, psihički ipak nije tu. Ono što mogu da tvrdim jeste da Sidarta nije fizički izopšten iz društvenog života samana, ergo reintegracija mu nije potrebna, on samim svojim fizičkim prisustvom uči novu perspektivu značenja.

Druga transformacija perspektive: Samana – Svetovni život

Prva faza

Dilema dezorijentacije se kod Sidarte kao samane javlja u meditacijama koje obavlja. Koliko god se trudio i bio dobar u njima, nije mogao da se oslobodi sopstvenog ja. Nije mogao da uništi sopstvo, što je zapravo i bio cilj druge perspektive značenja:

Neka je Sidarta i po hiljadu puta utekao svome ja i boravio u ništavilu, boravio u životinji, u kamenu, ipak je povratak bio neminovan, i neizbežan čas u kome je ponovo nalazio sebe, na suncu ili na mesečini, u senci ili na kiši, kada je opet bio Sidarta, ponovo mučen patnjama nametnutog kružnog toka života. (Hese, 1975, str. 20)

Iako je postao dobar samana, Sidarta je ima žeđ koju isposnički život nije mogao da utoli.

Druga faza

Ako je verovati konstruktivističkom definisanju emocija, slobodno možemo pretpostaviti da svako dovođenje u pitajne sržne uloge stvara osećanje krivice, tako da trenutak kada Sidarta dovode u pitanje ispravnost isposničkog života on oseća krivicu:

Meni se tako ne čini, prijatelju moj. To što sam do današnjeg dana naučio kod samana mogao sam, o, Govindo, da naučim

brže i jednostavnije. U svakoj krčmi, po četvrtima bludnica, prijatelju moj, među kiridžijama i kockarima. (Hese, 1975, str. 21)

Opet, uz nužno ograđivanje zbog opasnosti pripisivanja emocija, može se, po tonu, primetiti Sidartina ljutnja usled razočaranja zbog sporog i komplikovanog učenja kod Samana.

Treća faza

I ovde treba biti na oprezu sa sintagmom *tradicionalna društvena očekivanja*. Takva sintagma ima smisla ako se odnosi na tradicionalna društvena očekivanja od određene društvene uloge, uloge kao što je u ovom slučaju uloga samane, isposnika. Sidartino kritičko procenjivanje vidi se kroz argumente koje iznosi u dijalogu sa svojim prijateljem Govindom:

– Šta je meditacija? Šta je napuštanje svoga tela? Šta je post? Šta je zadržavanje daha? To je bekstvo od svoga ja, kratkotrajno izbjavljenje od patnji sopstvenog bića, prolazni zanos da se zaborave boli i besmislenost života. To je bekstvo i isti kratkotrajni zaborav koji nalazi i gonič volova kada u svratištu popije nekoliko šolja pirinčanog vina ili prevrelog kokosovog mleka. (Hese, 1975, str. 21)

Četvrta faza

Za razliku od prve transformacije ovde se vidi jasna identifikacija sa drugima. I to na dva načina. Prvi je prepoznavanje da niko od samana nije dostigao nirvanu i na taj način prepoznaje da put koji je izabrao nikoga ne dovodi do cilja, a kasnije i kroz diskusiju sa Govindom kroz koju prijatelju nudi svoju interpretaciju činjenice i straha da neće postići nirvanu, sa kojom se, Govinda na kraju i složi:

Sidarta upita:

– Šta misliš, koliko ima godina naš najstariji samana, naš uvaženi učitelj?

Govinda reče:

– Našem najstarijem samani je kanda šezdeset godina.

Na to će Sidarta:

– Navršio je šezdeset godina i nije dostigao nirvanu. Navršioće sedamdeset i osamdeset godina; ti i ja takođe ćemo dostići tu

starost, vežbaćemo se, postićemo i razmišljaćemo. Ali, nirvanu nećemo dostići, ni on, ni mi. O, Govindo, čini mi se da od svih samana koliko ih ima, možda nijedan, ni jedan jedini neće dostići nirvanu. Nalazimo utehe, nalazimo zanos, učimo se veštinama kojima se zavaravamo. Ali, ono suštastveno, put svih puteva – taj put ne nalazimo. (Hese, 1975, str. 22)

Peta faza

Sidarta nakon odustajanja od isposničnog života razmatra preuzimanje nove uloge, razmatra preuzimanje uloge *sledbenika Bude*. Dva uvida do koja sam došao kod ove transformacije perspektive jesu da u petoj fazi (istraživanje mogućnosti za nove uloge, odnose i delanja) može da dođe do razmatranja više različitih uloga i razdvajanja dve grupe faza prilikom transformacije perspektive. U vezi sa prvim uvidom, Sidarta razmatra da postane sledbenik Bude i, ne prelazeći u sledeću fazu, odustaje od toga i počinje da živi svetovnim životom.

Drugi uvid je postajanje dve grupe faza kod transformacije perspektive. U prvu grupu bi ušle prve četiri faze transformacije perspektive, i one čine kritički deo transformacije koji je usmeren na perspektivu koju napuštamo, dok bi u drugu grupu ušlo preostalih šest momenata transformacije perspektive koji se odnose na stvaranje nove uloge, odnosno perspektive značenja:

Jednog dana, kada su dva mladića već skoro tri godine živeli kod samana i učestvovali u njihovim vežbama, dopre do njih raznim putevima i stranputicama vest, glas, predanje da se pojavio čovek po imenu Gotama, zvani Uzvišeni, Buda, koji je u svom biću savladao patnju sveta i zaustavio točak ponovnih rađanja. Šireći svoja učenja, okružen sledbenicima, on obilazi zemlju, bez ikakvog poseda, bez zavičaja, bez žena, odeven u žuti ogrtač askete, ali vedra čela, blažen, a braman i kneževi mu se klanjaju i postaju njegovi učenici. (Hese, 1975, str. 24)

Šesta faza

Planiranje toka akcije se prilikom ove transformacije svodi na napuštanje samana, priključivanje Budinim isposnicima, slušanje predavanja i učenje od Gotame.

Sidarta je samane napustio zajedno sa svojim prijateljem Govindom, kojem je u razgovoru rekao:

– Uživajmo u tim plodovima i sačekajmo ono dalje, o, Govindo! A plod na kome već sad treba da blagodarimo Gotami je to što nas poziva da odemo od samana! (Hese, 1975, str. 27)

Nakon što su napustili samane, trebalo je da pronađu Budu. To su uspeali tako što su se u jednom gradu do čijeg imena su došli u toku svog traganja za Gotamom raspitali kod lokalnog stanovništva gde Gotama boravi:

U gradu Savati, svakom detetu je bilo poznato ime uzvišenog Bude, a svaka kuća je bila spremna da sledbenicima Gotame, ćutljivim misliocima, napuni čanak za milostinju. U blizini grada se nalazilo najdraže prebivalište Gotame, u gaju Jetavana, koji je bogati trgovac Anatapindika, odani poštovalac Uzvišenog, poklonio njemu i njegovim učenicima. Ovo je bio predeo u koji se uputiše dvojica mladih isposnika, prema pričama i uputstvima dobijenim u toku svog traganja za Gotamom. (Hese, 1975, str. 29)

Sedma faza

U ovoj fazi Sidarta zaustavlja svoju transformaciju perspektive i vraća se/ regresira u, ispostaviće se, petu fazu. Nakon Budinog uvodnog predavanja, posle čijeg završetka svaki isposnik treba da se odluči da li će pristupiti njegovom redu, Sidarta odlučuje da ne preduzme taj korak:

– Govori, molim te, mili moj! Reci, kao što drugačije ne može ni biti, da ćeš i ti, moj učeni prijatelju, potražiti utočište kod uzvišenog Bude!

Sidarta položi ruku na Govindino rame:

– Prečuo si moju želju kojom te ujedno blagosiljam, o, Govindo. Ponoviću je: želim da ideš njime do kraja! Neka ti donese izbavljenje!

U taj tren Govinda shvati da ga prijatelj napušta i briznu u plač. (Hese, 1975, str. 32–33)

Peta faza (2)⁵

⁵ Sidarta se, nakon što odustane od uloge Budinog isposnika, vraća do pete faze transformacije (istraživanje mogućnosti za nove uloge, odnose i delanja). Tako se svaki put nakon što u bilo kojoj fazi odustane od stare perspektive značenja osoba vraća samo do pete, a ne do druge faze, na primer.

Nakon napuštanja Bude, i prekidanja procesa transformacije perspektive, Sidarta se vraća u petu fazu, u ponovno istraživanje mogućnosti za nove uloge. Ovoga puta on se odlučuje da upozna sebe i svetovni život:

– Oh – pomisli udahnuvši duboko – odsada više neću dozvoliti da mi Sidarta utekne! Svoja razmišljanja i život više neću započinjati atmanom i patnjom sveta. Više neću da ubijam i rastačem sebe da bih iza osulina otkrio tajnu. [...] Želim da poučavam sam sebe, da sam sebi budem učenik, želim da upoznam sebe, tajnu zvanu Sidarta. [...] Sad je bio samo još Sidarta, probuđeni, i ništa više. (Hese, 1975, str. 40–42)

Šesta faza (2)

Put u grad. Da bi započeo proces usvajanja nove uloge, neophodno je da ode tamo gdje ima ljudi. I sam je osetio potrebu za tim i odlazi u grad. Ovaj deo je bitan zato što nam pokazuje postojanje mikrociklusa. Tačnije, i kod ove transformacije, kao i u prethodnoj, pred sebe postavlja zadatke koje mora da ispuni da bi uopšte mogao da počne da uči, tj. da napreduje u sledeće faze. Prvi korak je, kao što sam već napomenuo, odlazak u grad, među druge ljude:

Toga dana je u predvečerje stigao u veliki grad, jer je bio željan ljudi. (Hese, 1975, str. 52)

Dan ranije je primetio lepu Kamalu, kurtizanu, koju je želeo da upozna i od koje je očekivao da ga nauči veštini ljubavi, jednoj od šema značenja koje spadaju u svetovni život. Ona je živela u gaju na obodu grada. Shvatio je da mora da promeni svoj izgled da bi uopšte prišao Kamali. To bi bio prvi korak u tom planu:

Ja sam i dalje samana, pomisli, i dalje sam isposnik i prosjak. Neću smeti da ostanem takav, ne smem takav da kročim u gaj. (Hese, 1975, str. 53)

Nakon toga, saopštava Kamali svoj plan, odnosno želju da ga ona uči veštinama ljubavi, na šta ona pristaje i time je sve pripreme za započinjanje učenja uradio:

– Da ti to kažem i da ti se zahvalim što si tako lepa. I, ako to ne izaziva tvoje negodovanje, molio bih te da mi budeš prijateljica i učiteljica, jer ja ništa ne znam o veštini u kojoj si ti majstor. (Hese, 1975, str. 54)

Iako pre toga nije imao jasnu predstavu šta sve svetovni život podrazumeva, Sidarta se vrlo dobro snalazi i shvata da mu je neophodno da obezbedi sredstva za život:

– Jednostavan je život koji se vodi ovde u svetu – pomisli Sidarta. – Ne krije u sebi nikakve teškoće. [...] Sada je sve lako, kao što je lako učiti kako se ljubi, u čemu me Kamala poučava. Potrebni su mi odeća i novac, i ništa više, a to su bliski i sitni ciljevi koji ne ometaju san. (Hese, 1975, str. 58–59)

Ta sredstva za život je znao da treba da zaradi kroz zaposlenje, a mogućnost za zaposlenje mu je obezbedila upravo Kamala i to kod najuspešnijeg trgovca u gradu:

– Dobro je krenulo – dočeka ga ona. – Očekuje te Kamasvami, najbogatiji trgovac u ovom gradu. Dopadneš li mu se, uzeće te u službu. [...] Dopadneš li mu se, on će ti poveriti mnoge poslove. (Hese, 1975, str. 59)

Dakle, u ovoj fazi je Sidarta bio spreman za početak učenja za novu ulogu. Bio je spreman da se uči ljubavi i da se uči da kroz posao i rad zarađuje za život i socijalni status.

Sedma faza (2)

U toku svog boravka u gradu i u skladu sa ciljem ove perspektive značenja, Sidarta se učio poslu, trgovini od Kamasvamija:

Kamasvami mu je pričao o svojoj trgovini, pokazivao mu robu i skladišta, pokazivao svoje proračune. Sidarta je upoznao mnogo novog, slušao je pažljivo, a govorio malo. [...] Kamasvami je brižljivo i često gotovo strasno vodio svoje poslove, dok je Sidarta sve to smatrao igrom, zalažući se da u tančine nauči njena pravila, ali sadržaj te igre se nije dotakao njegovog srca. Nije dugo proveo u domu Kamasvamija, a već je počeo da učestvuje u trgovačkim poslovima svog domaćina. (Hese, 1975, str. 63)

Istovremeno i veštini ljubavi od Kamale:

Svakoga dana, u času koji bi mu ona naznačila, posećivao je lepu Kamalu, u lepom ruhu, finoj obući, a ubrzo joj je

donosio i poklone. Njena rumena, mudra usta naučila su ga mnogo čemu. Mnogo čemu ga je naučila i njena nežna, gipka ruka. (Hese, 1975, str. 63)

Osmi faza

Počeo je vrlo dobro da se snalazi u novim ulogama, za šta je dobijao i pozitivnu povratnu informaciju, što ga je podsticalo da nastavi da se razvija u tom pravcu. Treba razumeti da vrednovanje povratne informacije zavisi od početne pretpostavke, odnosno da je povratna informacija pozitivna ako je početna pretpostavka potvrđena. To može da dovede do disonance koja nastaje kod Kamisvamijevih očekivanja od Sidarte. On mu zamera da nije trgovac, jer ne učestvuje sa žarom u poslovima, dok je Sidarta potpuno zadovoljan onim što radi, jer mu to donosi neophodni novac:

Trgovac je preneo na njega pisanje važnih pisama i ugovora, a ušlo mu je u naviku da se o svim važnim pitanjima posavetuje s njim. [...]

– Ovaj braman – reče jednom nekom svom prijatelju – nije pravi trgovac i nikad to neće ni biti. Njegova duša nikad ne učestvuje sa žarom u poslovima.

[...] Njegova duša odista nije bila sklona trgovini. Poslovi su mu dobrodošli da donese novac za Kamalu, a donosili su mu mnogo više nego što mu je trebalo. U svemu ostalom Sidartino interesovanje i radoznalost bili su usmereni samo na ljude, jer su njihovi poslovi, zanati, brige, radosti i ludosti ranije bili tuđi i daleki koliko i Mesec. (Hese, 1975, str. 64–66)

I u ljubavi se podjednako dobro snalazio i bio veoma zadovoljan:

Ali, uvek je nanovo odlazio lepoj Kamali, učio se ljubavnim veštinama, vršio kult naslade u kome, više nego u bilo čemu drugom, davati i primati postaje jedno. Časkao je sa njom, učio od nje, davao joj savete i primao ih. Ona ga je razumevala. (Hese, 1975, str. 68)

Deveta faza

U poslu je postajao sve bolji, čak toliko da ga je Kamisvami slao na put samog:

Jednom je otputovao u neko selo da otkupi bogatu žetvu pirinča. (Hese, 1975, str. 65)

I smatrao ga za trgovca jednakog sebi:

...ti si trgovac u stvari, bar ja tako smatram. (Hese, 1975, str. 65)

Još bolji je bio u ljubavi, toliko je sve naučio da je čak i iskusna kurtizana Kamala želela da ima dete sa njim:

– Od svih koje znam, ti si najbolji u ljubavi – reče ona zamišljeno. – Jači si od drugih, savitljiviji, predaniji. Dobro si naučio moje veštine, Sidarta. Jednom, kada budem starija, htela bih da imam dete od tebe. (Hese, 1975, str. 69)

Deseta faza

Sidarta je nastavio da *dugo živi životom sveta*, bio je uspešan i poprimio je dosta osobina ljudi koji su živeli svetovnim životom:

Sidarta je već dugo živeo životom sveta, životom naslade... [...] Godine su prolazile, a Sidarta, uljuljkan blagostanjem, gotovo i nije osetio kako odmiču. Obogatio se i već odavno je imao svoju kuću, vlastite sluge i svoj gaj na kraju grada, pored reke. Ljudi su ga voleli i dolazili k njemu kad god im je bio potreban novac ili savet... [...] Malo-pomalo, Sidarta je, okružen sve većim bogatstvom, i sam počeo da poprима ponešto od ljudi detinjeg uma, primao njihove detinjaste težnje i strepnje. (Hese, 1975, str. 71–73)

Treća transformacija perspektive: Svetovni život – Splavar

Prva faza

Sidarta je dugo živeo svetovnim životom i posle nekog vremena je potpuno utonuo u taj stil življenja. Odao se i porocima svetovnog života, počeo je da pije i da se kocka:

Sidarta više nije primao gubitak ravnodušno, više nije bio dobrodušan prema prosiacima, niti je bio raspoložen da raznim moliocima poklanja i pozajmljuje novac. [...] I kad god

bi se povratio iz te opake opčinjenosti, kad bi u ogledalu svoje spavaće sobe otkrio da mu je lice ostarilo i poružnelo, kad god bi ga obuzelo osećanje stida i gađenja, tražio bi izlaz u kockanju, opijao se bludom i vinom, da bi zatim ponovo podlegao nagonu da nagomilava i stiče novac. U toj besmislenoj trci ukrug, umorio se, ostarilo i oboleo. (Hese, 1975, str. 75)

Prilikom ove transformacije, za dilemu dezorijentacije postoji *primer kao iz knjige*. Sidarta je usnio san koji ga je naveo da preispita svoj život u tom trenutku. San je bio događaj koji je kod Sidarte pokrenuo kritičku refleksiju:

U to vreme usnio je san koji je protumačio kao opomenu.
(Hese, 1975, str. 75)

Druga faza

I ovde, kao i kod prve transformacije, nameće se pitanje oko isprepletnosti prve i druge faze u hronološkoj dimenziji. Tačnije, da li razni nelagodni osećaji, kao nešto neverbalno, koji su zajedno sa samoispitivanjem karakteristični za drugu fazu transformacije perspektive, mogu da prethode dilemi dezorijentacije? San koji je bio dilema dezorijentacije je nastupio nakon događaja opisanog dole, i ako bismo uzeli da je moguće da postoje neki nelagodni osećaji pre dileme dezorijentacije, tom događaju ne treba pridavati značaj i zaključiti da isprepletnost prve i druge faze nije moguća. Sa druge strane, mogli bismo da iskoristimo metaforu ekspres lonca, u kojoj osećaji kuvaju i ključaju kao posledica samoispitivanja, a dilema dezorijentacije jeste pištanje tog lonca. Bitno je istaći i da svako ko pogleda unazad na svoj život i trenutak kada se dogodila dilema dezorijentacije može nekim događajima koji su prethodili da prida značaj koji u trenutku kada su se ti događaji odigravali nije pridavao. Što može da se kaže da jeste slučaj sa bilo kojom biografijom, a u ovom konkretnom slučaju sa Heseovim romanom. Imajući sve to u vidu, kao i činjenicu da se radi o posmatranju Sidarte kroz transformativno učenje, skloniji sam da kažem da je isprepletnost dve faze moguća. I, prema tome, sledeći opisani događaj predstavlja ljutnju prema trenutnoj ulozi:

Ali, najviše od svega se gadio sam sebe, svoje mirišljave kose, vonja vina iz svojih usta, svoje mlitave, umorne i prezasićene puti. (Hese, 1975, str. 76–77)

Ono što se dešava nakon sna jeste upravo ono karakteristično za ovu fazu. Za razliku od prethodne dve transformacije, ovde je autor eksplicitno pisao o emocijama:

Učinilo mu se da je vodio bezvredan život, pust i besmislen; u rukama mu nije ostalo ništa što je živo, što bi na neki način bilo dragoceno ili vredno da se sačuva. Ostao je sam i bez ičega, kao brodolomnik na žalu. (Hese, 1975, str. 77)

Treća faza

U ovoj transformaciji se na najbolji mogući način vidi faza kritičkog procenjivanja pretpostavki. Sidarta najpre reflektuje svoj život pre svetovnog, koji ga je zapravo i doveo do tog načina života, a kasnije jasno obrazlaže sebi zašto želi da odustane od uloge i perspektive značanja u kojoj se trenutno nalazi:

Malo-pomalo se pribirao i u mislima još jednom prevalio ceo svoj životni put, od prvoga dana svojih uspomena. [...] Jedino mu je Kamala bila draga i dragocena – ali, da li i dalje? Da li mu je ona još bila potrebna, ili on njoj? Nisu li oboje igrali igru koja nema kraja? Da li je trebalo živeti za to? Ne, nipošto! Ta igra se zvala sansara, bila je to igra za decu, možda je bilo prijatno igrati je jedanput, dvaput, deset puta – ali stalno i neprekidno iznova... Sidarta je tada znao da je igra završena, da više ne može da učestvuje u njoj. Podiđoše ga žmarci, osetio je da je u njemu samom nešto umrlo. (Hese, 1975, str. 77–79)

Četvrta faza

Kao i prilikom prve transformacije, tako i kod ove, ne postoji jasna identifikacija sa drugim ljudima koji su se isto, ili slično, osećali u vezi sa problemom u kom se nalaze.

Peta faza

Nakon što je napustio svoj dom u gradu, Sidarta stiže do reke koju je prešao davno, kada je dolazio u grad. Tu donosi odluku da želi da ostane da živi na reci i postane splavar:

Hoću da ostanem na toj reci – pomisli Sidarta. (Hese, 1975, str. 93)

Šesta faza

Kao što je već iz prethodne faze moguće razumeti, i ako se uzmu u obzir i prethodne transformacije u kojima sam razdvojio sam proces učenja od procesa pripreme za učenje, Sidartin prvi korak jeste da dođe do načina da ostane na reci, odnosno da postane splavar. Da bi to uradio, neophodno je da pronade splavara kod kog je pre mnogo godina prešao reku:

– Hoću da ostanem na toj reci – pomisli Sidarta – to je ona ista preko koje sam nekad prešao na putu ka ljudima detinjeg uma, tada me je povezao ljubazni splavar, poći ću njemu, iz njegove kolibe me je u svoje vreme put odveo u novi život, koji je ostario i umro – neka i moj sadašnji put, moj sadašnji novi život pođu odavde! (Hese, 1975, str. 93)

Kao i ranije, Sidarta želi da znanje stekne učeći od nekog iskusnijeg:

– Oh, najradije ne bih ni nastavio put. Najviše bih voleo, splavaru, da mi daš neku staru pregaču i da me zadržiš kraj sebe kao pomoćnika, bolje reći, kao učenika, jer prvo moram naučiti da baratam oko čamca. (Hese, 1975, str. 95)

Sedma faza

Ono što je Sidarta video kao važno i što mu se dopalo kod starog splavara Vasudeve jeste sposobnost slušanja, i to je bilo nešto što je, pored splavarskog zanata, želeo da nauči, a kako mu je Vasudeva govorio, to će najbolje naučiti od reke:

– Ti ćeš to naučiti – reče Vasudeva – ali ne od mene. Reka me je naučila da slušam, pa će i tebe. Reka zna sve, od nje se svemu možeš naučiti. (Hese, 1975, str. 97)

Od reke je učio da sluša, da osluškuje druge duše, dok se od Vasudeve učio zanatu:

Sidarta je ostao kod splavara i naučio da opslužuje čamac, a kad nije imao posla sa splavom, obrađivao je sa Vasudevom pirinčano polje, skupljao suvarke, brao plodove sa stabala banana. Naučio je da delje vesla, da popravlja čamac, da plete korpe, radujući se svemu što bi naučio, a dani i meseci prolazili su mu u letu. Ali, više no što je to Vasudeva mogao,

poučavala ga je reka. Od nje je neprestano učio. Pre svega je naučio od nje veštinu slušanja, da osluškujе smirena srca, strpljive, otvorene duše, bez strasti, bez želje, bez suda i mišljenja. (Hese, 1975, str. 97–98)

Osma faza

Ako se složimo sa tim da je Sidarta želio da živi kao splavar, kao Vasudeva, kao pozitivnu povratnu informaciju možemo pretpostaviti iskaze da je počeo i da liči na njega:

Njegov osmeh je svakom prilikom bivao sve sličniji osmehu starog splavara, gotovo je istovetno zračio, blistao od sreće, treperio u spletu hiljade bora, postajao isto tako detinjast, isto tako starački. Mnogi putnici su, ugledavši dvojicu splavara, pomislili da su braća. (Hese, 1975, str. 99)

Deveta faza

Vrlo teško je postaviti jasnu granicu kako između osme i devete faze tako i devete i desete. Ne može da se uperi prstom u tačan trenutak kada jedna faza prestaje, a druga počinje. Takođe, teško je poverovati da ne postoji povratna informacija i procena iste u bilo kojoj drugoj fazi, osim osme. Kao pozitivna povratna informacija može da se uzme i svaka potvrda koja opravdava Sidartina očekivanja od uloge koju u tom trenutku igra. Sidarta je vrlo dobro savladao svoju ulogu i u njoj je uživao:

Iz splava i dvojice splavara izbijalo je, zračilo nešto što je plenilo mnoge putnike. Događalo se da neko od putnika, zagledavši se u lice jednog od splavara, počne da priča svoj život, da priča o svojim jadima, da prizna zlodela, da traži utehu i savet. (Hese, 1975, str. 99)

Deseta faza

I kod ove faze Hese je bio škrt na rečima, ali kao veoma jasan indikator za reintegraciju u društvo možemo uzeti to da je Sidarta godinama bio splavar:

Godine su prolazile, a da ih nijedan od njih nije brojao. (Hese, 1975, str. 100)

Zaključak

Sidarta u romanu prolazi kroz niz transformacija koje odgovaraju procesu transformacije perspektive koje Mezirov (2000) koristi u svojoj teoriji transformativnog učenja. Nastojao sam da kroz deset momenata transformacije perspektive koje Mezirov predlaže objasnim, uz kritiku, Sidartine četiri transformacije kroz koje u romanu prolazi. Takođe, pojam koji sam prepoznao kao važan u teoriji transformativnog učenja Džeka Mezirova jeste pojam *uloge*. Da bih taj pojam definisao, koristio sam *Sociološki rečnik* (Bogdanović i Mimica, 2007) i Darendorfovo objašnjenje društvene uloge. U samom istraživanju sam prvo predstavio četiri perspektive značenja koje je Sidarta koristio/imao, a kasnije sam njegove tri transformacije predstavio kroz deset momenata transformacije perspektive koje Mezirov predlaže u svojoj teoriji transformativnog učenja. Navodeći transformacije, davao sam kritike i postavljao pitanja, na koja sam nastojao da istovremeno i odgovorim. U sledećim redovima pokušaću da kritike, pitanja i odgovore složim na jedno mesto.

Prvo jeste uvid da postoje dve grupe faza transformacije perspektive. U prvu grupu bi ušle prve četiri faze transformacije perspektive, i one čine kritički deo transformacije koji je usmeren na perspektivu koju napuštamo, dok bi u drugu grupu ušlo preostalih šest momenata transformacije perspektive koje se odnose na stvaranje nove uloge, odnosno nove perspektive značenja.

U prvoj grupi faza transformacije perspektive jako je teško postaviti granicu između faza, i to između prve, druge i treće faze. Isto važi i za drugu grupu faza transformacija perspektive, u kojoj je teško postaviti granicu između osme, devete i desete faze.

Kod prve faze transformacije perspektive značenja naišao sam na objašnjenje da dilemu dezorijentacije može bilo koji spoljni faktor koji utiče da, uz navedene primere, uzdrma *status quo*. Ono što je sporno u tome jeste podela faktora na spoljašnje i neke druge. Ako se uzme u obzir Habermasov (prema Mezirow, 1981, str. 5) uvid da se *pristup činjenicama ostvaruje pomoću razumevanja značenja, a ne posmatranjem*, dolazi se do zaključka da je svaki spoljašnji faktor vrednosno neutralan, a pridaje mu se određeno značenje tek u trenutku kada se primeti. Stoga, ne samo što je nepraktično opredeliti se za to da samo spoljašnji faktori izazivaju dilemu dezorijentacije nego je i pogrešno, ako se uzme u obzir da je Mezirov pošao od Habermasove kritičke teorije kada je razvijao teoriju transformativnog učenja.

Dilema koja se pojavila i koja je u vezi sa drugom jeste isprepletanost prve i druge faze u vremenskom kontekstu, odnosno da li je isključeno postojanje emo-

cija pre dezorijentacione dileme. Zaključio sam, prema onome na šta sam naišao dok sam pisao ovaj rad, da je ispreletanost prve i druge faze moguća.

Kod treće faze dilema je bila da li argumentovana (unutrašnja) rasprava isključuje emocionalna stanja opisana u prethodnoj fazi transformacije perspektive. Iz toga logično sledi pitanje o sposobnosti da se vodi argumentovana rasprava (pa makar i sa samim sobom) u stanju emocionalne uzbuđenosti, tako da i tu treba zaključiti da postoji mogućnost preplitanja faza, odnosno preplitanja druge i treće i faze transformacije perspektive.

Kod četvrte faze je sporna nužnost postojanja identifikacije sa drugima. Tri opcije se izdvajaju iz jednog pitanja – da li je potrebno da neko postoji i da naš doživljaj uporedimo sa doživljajem druge osobe ili je dovoljno da promislimo i zamislimo (ili se setimo) neku osobu koja prolazi ili je prolazila kroz nešto slično, ili, treće, da li nam je identifikacija neophodna? Prema analizi romana *Sidarta*, možemo zaključiti da nam identifikacija nije neophodna.

Najznačajnije u vezi sa petom fazom jeste to da nakon negativne povratne informacije u osmoj fazi osoba koja transformiše perspektivu značenja regresira do ove faze. Ova faza je ujedno i prva faza druge grupe faza, u kojoj se stvara nova perspektiva značenja.

Kod procesa planiranja toka akcije, u šestoj fazi, dobio sam uvid o postojanju dve potfaze tog procesa. Hronološki, prva bi bila faza pripreme za učenje, dok bi druga potfaza bila planiranje samog procesa učenja. Postojanje mikrociklusa se moglo primetiti kod druge transformacije, što znači da je Sidarta u prvoj potfazi razmišljao samo jedan korak unapred – šta je to sledeće što treba da uradi da bi mogao da počne da uči. To bi bilo karakteristično za situaciju u kojoj ne možete predvideti sve poteškoće na koje možete naići u procesu pripreme za učenje. Dakle, ova faza može da se подели na potfazu pripreme za učenje, koja mora da bude završena da bi moglo da se počne sa planiranjem procesa učenja.

U sedmoj fazi, jedino što jeste sporno, što se primetilo kod druge transformacije iz koje je Sidarta regresirao u petu fazu, jeste pitanje oko postojanja povratne informacije. Da li je povratna informacija rezervisana samo za osmu fazu ili postoji i kod samousvajanja znanja i veština? Odgovor bi bio da povratna informacija i u ovoj fazi postoji kao sastavni deo procesa učenja.

U osmoj fazi Sidarta isprobava nove uloge i, u slučaju pozitivne povratne informacije, nastavlja dalje kroz faze. Za osobu koja u slučaju negativne povratne informacije uporno pokušava da pređe u naredne faze, kao što je bio slučaj kod četvrte transformacije, moglo bi da se kaže da se ponaša hostilno.

Kao što sam kod sedme faze već napomenuo, tako i kod devete faze mogu da konstatujem da je teško poverovati da ne postoji povratna informacija i procena te povratne informacije u bilo kojoj drugoj fazi, osim osme. Kao i kod prve

grupe faza, i ovde je teško postaviti jasnu granicu kako između osme i devete tako i između devete i desete faze.

Kod desete faze je veoma teško bilo govoriti o ponovnoj integraciji u društvo, jer Sidarta nikada nije bio izopšten iz društva, ali se može reći da je reintegracija postojala, ako se odnosila na uključivanje u društvo jedino sa napuštanjem stare i usvajanjem nove perspektive.

Pojam koji se kao bitan istakao dok je ovaj rad dobijao svoje redove jeste pojam uloge. Ulogu sam objasnio definicijom društvene uloge koju je Darendorf predložio. Ono što je posebno zanimljivo jeste odnos perspektive značenja i uloge u teoriji transformativnog učenja. Taj odnos nameće pitanja koja prevazilaze okvire i kapacitete ovoga rada. Jedna od pretpostavki koja je u vezi sa tim jeste da je perspektiva značenja zapravo referentni okvir mišljenja, dok uloga podrazumeva ponašanje pojedinca u okviru perspektive značenja, tj. perspektiva značenja diktira koja će se uloga i kako igrati. Ponašanje jednog pojedinca zavisi od toga kako i šta on misli.

Pitanje koje je ostalo otvoreno i u meni stvorilo, možda, najveću dilemu jeste pitanje u vezi sa karakteristikom samog procesa – procesom transformacije perspektive značenja: Da li se odvija na svesnom ili nesvesnom nivou? Na prvi pogled, na to pitanje je lako odgovoriti, jer bi logično bilo pretpostaviti da je, zato što postoji kritička refleksija, proces transformacije perspektive svestan proces. Ali, to bi, s obzirom na Sidartine transformacije, sigurno važno za prvu grupu faza procesa transformacija perspektive značenja, dok mi za drugu fazu ipak ne deluje da se odvija na svesnom nivou. Takođe, sumnja koja se javlja jeste da li postoji transformacija perspektive kod dece, iako se kaže da je kritička refleksija specifična za odrasle osobe. Da li to znači da deca ne mogu da promene perspektive značenja? Takva hipoteza bi bila, u najmanju ruku, neoprezna. Da li svako ko menja perspektivu značenja nužno (svesno) prolazi kroz ovih deset faza transformacije perspektive? Ono što slobodno mogu pretpostaviti jeste da osveščivanje procesa transformacije perspektive značenja i doživljavanje ovog procesa onako kako ga razume i predlaže Mezirov svakako može ubrzati transformaciju.

Reference:

- CRANTON, P. (1994). *Understanding and Promoting Transformative Learning: a guide for educators of adults*. San Francisco: Jossey-Bass.
- DESPOTOVIĆ, M. (1997). *Znanje i kritičko mišljenje u odrasloj dobi*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- ELO, S. & KYNGAS, H. (2007). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107–115.

- HESE, H. (1975). *Sidarta*. Beograd: BIGZ.
- HESE, H. (1998). *Demijan*. Beograd: Narodna knjiga.
- HRNJICA, S. (2005). *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*. Beograd: Naučna knjiga Nova.
- KELLY, G. A. (1951). *The Psychology of Personal Constructs*. New York: Norton.
- MCCOY, M. M. (1977). A reconstruction of emotion. In D. Bannister (Ed.). *New perspectives in personal construct theory* (pp. 93–124). London: Academic Press.
- MEZIOROW, J. (1981). A critical theory of adult learning and education. *Adult education*, 32(1), 3–24.
- MEZIOROW, J. (1990). How critical reflection triggers transformative learning, In Mezirow, J. (Ed.). *Fostering critical reflection in adulthood: A guide to transformative and emancipatory learning* (pp. 1–20). San Francisco: Jossey Bass.
- MEZIOROW, J. (1997). Transformative Learning: Theory to practice. *New directions for adult and continuing education*, 74, 89–96.
- MEZIOROW, J. & ASSOCIATES (2000). *Learning as transformation: Critical Perspectives on a Theory in Progress*. San Francisco: Jossey Bass.
- MILECK, J. (1977). *Hermann Hesse: Biography and Bibliography Vol. 1*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- SMITH, C. P. (2000). Content analysis and narrative analysis. In H. T. Reis & C. M. Judd (Eds.). *Handbook of research methods in social and personality psychology* (pp.313–335). New York: Cambridge University Press.
- STEMLER, S. (2001). An overview of content analysis. *Practical Assessment, Research & Evaluation*, 7(17). Preuzeto sa: <http://PAREonline.net/getvn.asp?v=7&n=17>, (decembar, 2013).
- STOJNOV, D. (2007). *Psihologija ličnih konstrukata*. Novi Sad: Psihopolis institute.
- SUDDABY, R. (2006). What grounded theory is not. *Academy of Management Journal*, 49(4), 633–642.
- TAYLOR EDWARD, W. (1998). *The Theory and Practice of Transformative Learning: A Critical Review. Information Series No. 374*. Columbus: ERIC Clearinghouse on Adult, Career, and Vocational Education, Center on Education and Training for Employment, College of Education, the Ohio State University.
- ZHANG, Y. & WILDEMUTH, B. M. (2009). Qualitative analysis of content. U B. Wildemuth (Ed.). *Applications of Social Research Methods to Questions in Information and Library Science* (pp. 308–319). Westport, CT: Libraries Unlimited.

Aleksa Jovanović⁶
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Transformative Learning in the Novel *Siddhartha* by Hermann Hesse

Abstract: This paper presents the transformative learning theory of Jack Mezirow through the novel *Siddhartha* by Hermann Hesse. Content analysis was chosen, within the qualitative research paradigm, because of its capacity to encompass the abundance of qualitative data which this novel provides. The concept of social role takes very important place in this paper. One of the valuable insights is that there are two groups of phases in the transformation of perspective. The first group contains the first four phases, and they are a critical part of the transformation of perspective, while in the second group there are phases that pertain to the creation of a new role, or a new meaning perspective. All the results and conclusions drawn are based on the particulars of this analysis, not generalisations.

Key words: transformative learning theory, critical reflection, role, meaning perspectives.

---

⁶ Aleksa Jovanović is a graduate in Andragogy, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, trainee of the advanced course in constructivist psychotherapy and a psychotherapist under supervision.

